

Şagird mütaliəsi: resursları və nitqin inkişafında rolu

Asya Bəkirova

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun baş elmi işçisi. E-mail: bekirova-asya@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-4616-5129>

Xülasə. Düzgün tələffüzün və nitqin əsası ailədə qoyulur, bağça və məktəbdə davam etdirilir. Daha dəqiq desək, tələffüzün, nitqin özəyi ailədən, bağçada tərbiyəçi-müəllimdən, məktəb illərində oxu kitablarından, daha çox Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəlliminin məqsədyönlü fəaliyyətindən, dil-ədəbiyyat dərsliklərindən qaynaqlanır, sonralar zənginləşmə və formalaşma prosesi davam edir. Gözəl nitq dilin zəngin imkanlarından istifadə bacarığı ilə yaranır. Sözü tələffüzündə səhvə yol verildikdə isə nitqin gözəlliyindən, onun ifadəliliyindən danışmaq olmaz. Gözəl nitq, düzgün tələffüz, ümumiyyətlə, nitq inkişafı problemi ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərinin müştərək sahəsidir.

Açar sözlər: Mütaliə, nitq mədəniyyəti, tələffüz, orfoepiya, ifadəli oxu, leksik norma, vuruğu, intonasiya, dialekt.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.60>

Məqaləyə istinad: Bəkirova A. (2019) *Şagird mütaliəsi: resursları və nitqin inkişafında rolu*. «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi». № 3-4 (261-262), səh. 101–114

Məqalə tarixəsi: Göndərilib – 18.10.2019; Qəbul edilib – 15.11.2019

Şəxsiyyət olaraq insanın kamilləşməsində, mənəvi aləminin zənginləşməsində, dünyagörüşünün, bilik dairəsinin genişlənməsində, cəmiyyətdə baş verən hadisələrə çevik, həssas münasibət bəsləməsində, obrazlı və məntiqi təfəkkürünün, idrak bacarıqlarının inkişafında, bir çox hallarda isə həyat yolunun müəyyənləşməsində, vətəndaş mövqeyinin möhkəmlənməsində mütaliə müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Deməli, ədəbiyyat xalqın mənəvi dəyərlərinin, tarixinin, adət-ənənələrinin qorunub saxlanması, nəsil-dən-nəslə ötürülməsi ilə bağlı mötəbər mənbə, qüdrətli vasitədir. Bu mənada mütaliə inkişafetdirici amillər sırasında öncül mövqeyini saxlamaqdadır.

Müşahidə və təhlillər göstərir ki, ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin müəllimə maraqları zəifləmişdir. Şagirdlərin müəllimə mədəniyyətinin formalaşdırılması üzrə həyata keçirilən tədbirlər günün tələblərinə cavab vermir. Bu, təhsilverənlər kimi Təhsil Nazirliyini də qayğılandırmış, «Ümumtəhsil məktəb şagirdlərinin müəllimə vərdişlərinin təkmilləşdirilməsi və onlarda müəllimə mədəniyyətinin formalaşdırılması ilə bağlı tədbirlər barədə» əmrin verilməsinə səbəb olmuşdur. Ona görə də bu əmrdən irəli gələn vəzifələrə ümumtəhsil məktəblərində əməl edilməsi, müəllimə ciddi səy göstərilməsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Bu baxımdan şagirdlərin müəlliməsi ilə bağlı uzun illərin sınağından çıxmış ənənələrin bərpası, yeni təsirli vasitə və yolların müəyyənləşdirilməsi, ardıcıl tətbiq edilməsi zərurəti yaranmış olur. Məsələn, bu gün müəllimə resurslarının hazırlanması metodist alimləri, eləcə də fənn müəllimlərini ciddi düşündürməlidir.

Ədəbiyyat bir fənn kimi məktəbin tədris planında həmişə əsas yer tutmuşdur. Bunun başlıca səbəbi bu fənn vasitəsilə bir sıra mühüm vəzifələrin reallaşdırılmasına geniş imkanın yaranmasıdır. Bu imkanların sırasında fənnin şagirdlərdə müəllimə mədəniyyətinin formalaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynamasıdır. Müəllimə məktəbdə şagirdlərin müstəqil fəaliyyət növüdür, başqa sözlə, müstəqil oxu bu və ya digər problemə dair məlumat toplamağın və bilik qazanmağın ən səmərəli yollarındandır. Şagirdlərdə müstəqil düşüncənin, əqli fəallığın inkişaf etdirilməsinin faydalı vasitələrindəndir. Təhsilin ilk illərindən başlayaraq şagirdlərdə müəllimə maraq oyatmaq, mənəvi tələbat yaratmaq vəzifəsi, sözsüz ki, məktəbin, müəllimin, kitabxananın üzərinə düşür. Təsədüfi deyildir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə uşaqlar və gənclərlə bu istiqamətdə iş aparan, onların müəlliməsinə rəhbərlik edən kitabxanaçılar, peşəkar mütəxəssislər fəaliyyət göstərirlər.

İnkişafı gələcəyə yönəlmiş uşaqların – məktəblilərin, gənclərin intellektual tələbatını ödəmək, onların müəllimə marağını artırmaq məqsədilə respublikamızın ümumtəhsil məktəblərində də aşağı və yuxarı sinif şagirdləri ilə işləməyi bacaran mütəxəssislər hazırlanmalıdır. Bu, həmin istiqamətdə işin daha səmərəli təşkilinə imkan yaradar. Güman edirik ki, belə olarsa, əvvəlki illərdə olduğu kimi (unutmayaq ki, əksər ümumtəhsil məktəblərində ixtisas müəllimlərimiz, sözün əsl mənasında, fədakarcasına şagirdlərdə müəllimə vərdişi yarada bilmişdilər) müəllimə mədəniyyəti və oxuya maraq hissi artar. Lap yaxın zamanlarda uşaqlarımız, gənclərimiz, hətta yaşlı adamlarımız belə kitabxanalarla daim əlaqə saxlayır, öz intellektual səviyyələrini durmadan artırmağa səy göstərirdilər. Sual olunur: kim bu uşaqlara erkən yaşda təhsil və tərbiyə verməlidir? Kim onları cəmiyyətə layiq bir insan kimi formalaşdırmalıdır? İnsan kiçik yaşlarından oxuya-oxuya, müəllimə edə-edə formalaşır, yetkinləşir, zəngin nitqə malik olur və bu, müxtəlif fənləri sevmə-sevə öyrənmələrinə stimula yaradır. Qeyd etdiyimiz kimi, bu şərəfli vəzifə

ataların, anaların, babaların, nənələrin, məktəblərimizdə isə müəllimlərin, kitabxanaçıların, ümumiyyətlə, bütün ziyalıların üzərinə düşür. Heç şübhəsiz, əgər bu gün yaşlı və orta nəsil mütaliə etməzsə, kitabın əhəmiyyətinə, bilik mənbəyi və mədəniyyətin daşıyıcısı olmasına inanmazsa, gənc nəslin tərbiyəsində çətin ki, iştirak etsin.

Unudulmamalıdır ki, insanın mədəni tələbatının ödənilməsində mütaliə əvəzsiz vasitədir. Məktəb kitabxanalarında təşkil olunan kitab təqdimatları, müzakirələr, elmi-praktik konfranslar, disputlar, ədəbiyyat, incəsənət, elm xadimləri ilə görüşlər, ədəbi-bədii gecələr iştirakçılarda müəyyən maraq oyadır. Nəticədə, bu maraq, şübhəsiz, mütaliə tələbatı da yaradır. Onu da unutmaq olmaz ki, müstəqil mütaliə və şəxsi təhsil olmadan mədəni-intellektual inkişafdan, yetkin formalaşmadan söhbət gedə bilməz. Deyilənlərlə bağlı əsas ağırlıq ən çox ümumtəhsil məktəblərinin üzərinə düşür. Məktəb illərində sistemli mənimsənilmiş bilik və mütaliə bacarığı məzunların sonrakı fəaliyyətlərinin səmərəliliyinə əhəmiyyətli təsir edir. Buradan aydın olur ki, şagirdlər elə məktəb illərindəcə təkcə müəllimlərin tapşırığı əsasında yox, öz maraqlarına uyğun şəkildə, fərdi olaraq mütaliə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə çalışmalıdırlar.

Aydındır ki, mütaliə vərdişi birdən-birə yaranmır, onun əsası məktəbdə qoyulur. Şagirdlərin bilik səviyyəsi və yaşauyğunluq prinsipi nəzərə alınmaqla, aşağı siniflərdən başlayaraq maraqlı materialları oxutmaqla mütaliəni vərdiş halına salıb həyatı tələbatı çevirmək lazımdır. Ümumtəhsil məktəblərinin ədəbiyyat proqramlarında (1977-1990-cı illərdə) hər sinif üçün «əlavə oxu» adı altında mütaliə ediləcək bədii əsərlərin siyahısı əks olunurdu. Yeri gəlmişkən, bu gün istifadədə olan «Ədəbiyyat» dərsliklərində də «Oxumağı məsləhət görürük» adı altında siniflərin səviyyəsinə uyğun ədəbiyyat siyahısı verilmişdir.

Keçən yüzilliyin ikinci yarısında respublika nəşriyyatlarında məktəblilərin mütaliəsi üçün «Məktəbli kitabxanası» rubrikası adı ilə kitablar işıq üzü görür, həmin kitablar maraqla qarşılanır, onların əsasında məktəblərdə müzakirələr təşkil edilirdi. Belə müzakirələr, mübahisələr müxtəlif yaşlı şagirdlər arasında sanki oxu yarışı yaradırdı. Məhz bunun sayəsində şagirdlər sinifdə öyrəndikləri əsərlərin süjet xəttini əvvəldən axıra qədər izləməyə, onları dərinlən dərk etməyə ciddi səy göstərirdilər. Bütün bunlar şagirdlərin şifahi nitqinin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edirdi.

Xatırladaq ki, Azərbaycan ədəbiyyatının bir sıra klassik əsərləri – «Kitabi-Dədə Qorqud», «Koroğlu» dastanları, Nizami Gəncəvinin poemaları, Səməd Vurğunun «Seçilmiş əsərləri», təbiət haqqında hekayələr və s. məktəbli kitabxanası seriyasından işlənmiş və onlardan uzun illər uğurla istifadə olunmuşdur.

Mütaliənin insan həyatında rolu böyükdür. Düzgün mütaliə şifahi və yazılı nitqin inkişafına əhəmiyyətli təsir etdiyi kimi, şəxsiyyətin formalaşmasının da mühüm vasitələrindən sayılır. O, həmçinin, insana müşahidə aparmaq, təhlil

etmək, özünü bir fərd kimi öyrənmək və s. bacarıqlar aşılır. Mütaliə ilə nitqin qarşılıqlı əlaqəsi isə alimlərin diqqətini həmişə cəlb etmişdir. Nitq mütaliə prosesində formalaşmış püxtələşdiyindən, onun məzmunu ilə tələffüz vasitələri arasında tam uyğunluq olmalıdır. Hər şeydən əvvəl, nətiqədən yaxşı diksiya tələb olunur. Həmişə aydın səslə danışmaq lazımdır ki, hər bir səs, söz dinləyicilərdə adekvat reaksiya yaratsın. Danışan nə qədər aydın, canlı, təsirli danışsa, dinləyicilər ona bir o qədər maraq və inamla qulaq asarlar. Onu da xatırlatmaq yerinə düşər ki, düzgün tələffüzün, nitqin əsası ailədə qoyulur, bağça və məktəbdə davam etdirilir. Daha dəqiq desək, özəyi ailədən, bağçada tərbiyəçi-müəllimdən, məktəb illərində oxu kitablarından, daha çox Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəlliminin məqsədyönlü fəaliyyətindən ədəbiyyat dərsliklərindən qaynaqlanır, sonralar zənginləşmə və formalaşma prosesi davam edir. Məhz bunların sayəsində şagirdlərdə söz ehtiyatı artır, düzgün nitq vərdişləri, tələffüz qaydaları möhkəmlənir, fikirlərini düzgün ifadə etmək bacarığı inkişaf edir, mədəni danışq qabiliyyəti formalaşır. Gözəl nitq, düzgün tələffüz, dildən və dilin zəngin imkanlarından istifadə bacarığı ilə yaranır. Nitqdə işlədilən sözün mənasını lazımı şəkildə başa düşmədən onu düzgün tələffüz etmək də çətindir. Sözün tələffüzündə səhvə yol verdikdə isə nitqin gözəlliyindən, onun ifadəliliyindən danışmaq olmaz. Gözəl nitq, düzgün tələffüz, ümumiyyətlə nitq inkişafı problemi ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərinin müştərək sahəsidir. Məhz buna görə də onların tədrisində fənlərarası əlaqə özünü bütün dərslərdə göstərir. Əgər ədəbiyyat dərslərində qarşıya qoyulan başlıca məqsəd bədii mətnin ifadəli oxusuna nail olmaqdırsa, Azərbaycan dili dərslərində tələffüz, vurğu, intonasiya və s. mənimsənilməsi və onların tələblərinə əməl edilməsi diqqət mərkəzində daha çox saxlanılır. Fikrin dinləyiciyə aydın çatması üçün mühüm olan cəhət sözlərin bədii mətnə daşdığı mənanı duymaq, anlamaq, onların doğurduğu hissləri yaşamaqdır. Mütaliə zamanı bunlar reallaşmırsa, üstəlik, sözlər düzgün tələffüz edilmirsə, uğur qazanmaq mümkün deyil.

Bədii mətnin, xüsusən klassik nümunələrin oxusunda mətnaltı mənanın, məcazların aydınlaşdırılması oxunun və deməli, düzgün mütaliənin həyata keçilməsi baxımından vacibdir. Məsələn, X sinif şagirdləri M.Füzulinin «Leyli və Məcnun» əsərini oxuyarkən aşağıdakı misralara rast gəlirlər:

*Qönçə kimi ol lətif xərgah,
Gül bərgi kimi içində ol mah.*

Şair Leylinin bir xeymənin (alaçıq) içində olduğunu deyir, lakin bu adi xeymə olmayıb, gül qönçəsi kimi incədir, lətifdir. Leylinin adı çəkilmir, onun gözəlliyini diqqətə çatdırmaq üçün şair onu «mah» (ay) kimi təqdim edir. Bu məqamda, belə demək olarsa, ikitərəfli fayda əldə olunur: a) sözün (bütövlükdə mətnin) mənasının

dərk edilməsi onun təsirli, emosional oxunmasına səbəb olur; b) ifadəli oxu (düzgün oxu) isə mətnin emosional təsirini birə-beş artırır. Buna nail olmaq, şagirdlərdə belə oxu bacarığını yaratmaq, əlbəttə, asan deyildir. Bu, uzunmüddətli, gərgin əməyin nəticəsində mümkün olur. Başlıcası isə müəllimdən yüksək səriştə tələb olunur.

Cəmiyyəti narahat edən digər bir mühüm məsələ məktəbə, təlim-tərbiyə işinə də mənfi təsir göstərir. Etiraf edilməlidir ki, bizdə radio, televiziya dilinə əvvəllər ciddi tələbkarlıqla yanaşıldı. Diktorların, aparıcıların nitqinin qüsursuz olması birinci dərəcəli məsələ sayılırdı. Müxtəlif yaşlı tamaşaçılar üçün təşkil olunan verilişlərin dil baxımından keyfiyyətli olması bir örnək timsalında idi. Məktəblilər, xüsusən aşağı sinif şagirdləri rəngarəng tamaşalardan nitq inkişafı baxımından çox şey əxz edirdilər. Təəssüf ki, bu gün televiziya müşahidə etdiklərimiz, radiolardan eşitdiklərimiz barədə ürəkdolu danışa bilmirik. Radio və televiziya nitqin səlisliyinə, rəvanlığına, sözlərin düzgün tələffüzünə, cümlələrin quruluşuna diqqət əhəmiyyətli dərəcədə azalıb. Təəccüblüdür ki, nitqi ilə nümunə olmalı olan bəzi ziyalılarımız radio və televiziya bir çox sözləri şivə tələffüzünə uyğun səsləndirməklə tamaşaçılara yanlış mövqedən «nümunə» olduqlarını başa düşmürlər.

Elmdə çoxdan sübut olunub ki, insan danışmağı həm də dinləməklə öyrənir. Xüsusən də azyaşlılar. Bu, hər bir ziyalının məsuliyyətini artırır. Müəllim, alim düzgün nitqi, danışığı ilə azyaşlılara, əslində, hamıya nümunə olmalıdır.

Deyilənlərdən aydın olur ki, mütaliə və düzgün nitq ictimai mahiyyət daşıyır. Lakin bu, məktəbin, xüsusən Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərini tədris edən müəllimlərin məsuliyyətini azaltmır. Təsədüfi deyildir ki, nitq bacarığı aşağı səviyyədə olan şagirdlərə dil-ədəbiyyat müəllimlərinin kim olması barədə sual verilir. Təcrübə bunu da göstərir ki, ədəbiyyat dərslərində bədii mətn üzərində əhatəli işin təşkili mütaliyə maraq oyatmaqla yanaşı, düzgün nitqin formalaşdırılmasında da əhəmiyyətli rol oynayır. Məsələn, bədii məndəki misranın, cümlənin ifadə etdiyi mənanın aydınlaşdırılması sözlərin düzgün tələffüzünə nail olmağa şərait yaradır. Düzgün oxu prosesində isə şagirdlər, bir tərəfdən, müəllifin sənətkar kimi sözdən istifadə bacarığını daha dərindən dərk edir, digər tərəfdən, sözün bədii qüdrətini anlaşırlar. Bu, həmçinin şagirdlərin nitqinin məzmun və formaca zənginləşməsinə də təsir edir; onlar nitqlərinin anlaşıqlı, aydın, ifadəli olmasının qayğısına qalır, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadəyə təşəbbüs edirlər. Nəzərə alınmalıdır ki, klassiklərimizin əsərlərində sözün bədii gücü, bəlağətli görünməsi ölçüyəgəlməzdir. Konkret nümunələr əsasında bu barədə şagirdlərdə təsəvvürün yaradılması faydalıdır. Bu, istər klassik sənətkarların, istərsə də çağdaş yazıçı və şairlərin əsərlərinin mütaliəsində şagirdlərin oxuya, geniş mənada mütaliyə daha diqqətli yanaşmalarına səbəb olur.

Yazı prosesində qarşıya çıxan çətinliklərin bir qismi müəyyən orfoqrafik qaydaları bilməməkdən irəli gəlsə, bir qismi də bəzi sözlərin düzgün yazılışının heç bir qaydaya əsasən müəyyən etməyin mümkün olmamasından meydana çıxır. Məsələn, bünövrə, layihə, stəkan və s. kimi sözlərin məhz bu şəkildə, yaxud «binövrə», «lahiyə», «istəkan» şəklində yazıldığını heç bir ümumi orfoqrafik qaydaya əsasən müəyyən etmək mümkün deyil. Yaxud: kafedra – kafedra, akademik – akademik, sima – sima, sənəd – sənət, sürət – surət və s. sözlərin tələffüzündə vurğunun yerində işlədilməməsi faktına tez-tez rast gəlmək mümkündür.

Təcrübədən məlumdur ki, orfoqrafik və orfoepik normaları mənimsətməklə, ifadəli oxu qaydalarını öyrətməklə müəllim şagirdlərin nitqinin inkişafında əhəmiyyətli uğur qazana bilir. Müntəzəm, düşünülmüş mütaliə, şeirlərin əzbər söylənməsi, nəsr parçalarının yaradıcı nağıl edilməsi şagirdlərin nitqinin püxtələşməsinə, səlisləşməsinə, nəticədə məntiqi və bədii düşüncələrinin formalaşmasına güclü təsir göstərir.

Deyilənlərdən aydınlaşır ki, şagirdlərdə sözə həssas münasibətin yaradılması əsərin öyrənilməsinin bütün mərhələlərində, bütövlükdə dərstdə müəllimin diqqət mərkəzində dayanmalıdır. Müəllim, xüsusən oxu zamanı şagirdlərin yol verdikləri səhvləri yerində qeyd almalı, səhvlərini başa düşmələri üçün istiqamətləndirici suallardan istifadə etməlidir.

Müxtəlif dillərdə tələffüz qaydaları fərqlidir. Bir çox dillərin yazı sistemi əlifbaya əsaslanır. Yazısı əlifbaya əsaslanan dillərdə düzgün tələffüz üçün hər hərf və ya hərf birləşməsinə düzgün səsləndirmək vacibdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, dildəki sözlər hecalardan təşkil olunduqda, vurğu müvafiq hecanın üzərinə düşməlidir. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilində vurğu, adətən, sözün son hecasının üzərinə düşür. Buna əməl etməyin vacib və əhəmiyyətli olması şagirdlərə V sinifdə nümunələr əsasında çatdırılmalıdır. Tələffüzlə bağlı elə məqamlar var ki, onlara daha diqqətlə yanaşmaq lazımdır. Həddindən artıq dəqiq tələffüzə can atanlar bəzən sözü yazıldığı kimi oxumağa meyilli olurlar. Bu, nitqə süni forma verir, məzmun yaxşı qavranılmır. Belə hallarda şagirdin yanlış mövqeyini özünün tələffüzünü «dinlətməklə» başa salmaq lazımdır.

Müxtəlif məktəblərdə dərslərin dinlənilməsi zamanı müşahidə etdiyimiz səciyyəvi qüsurları diqqətə çatdırıram. Şagirdlər oxuduqları mətndəki «dəniz» sözünü «deniz», «damlanı» sözünü «damleyi», «biləcəkmə» sözünü «biləjəkmə» şəklində tələffüz edirlər. Təəssüf doğuran budur ki, müəllimlərin çoxu bu vəziyyətlə sanki barışmışlar. Belə müəllimlər yanlış tələffüzə düzəliş vermədikləri üçün şagirdlər öz nitqlərinə şüurlu münasibət bəsləmirlər. Şagirdlərin yanlış tələffüz etdikləri sözlər isə çoxdur. Məsələn, əsir-əsr, rəhim-rəhm, xeyir-xeyr tipli sözlərdən hansının məqamına görə doğru olduğunu müəyyənləşdirmək, bəzən yuxarı sinif şagirdləri üçün də asan olmur. Bu qəbildən olan sözlərin mənalılarının nümunələr

əsasında dəqiq izah edilməsi düzgün tələffüz edilmələrinə və yerli-yerində işlədilmələrinə imkan yaradır.

Bədii mətnlərin səsli oxusu zamanı şagirdlərin dialektə uyğun tələffüz etdikləri sözlərin üzərində müşahidələrin aparılması, belə sözlərin dönə-dönə düzgün tələffüz edilməsinə nail olunması vacibdir.

Səmərəli mütaliə və təsirli nitq üçün vacib olan şərtlərdən biri düzgün intonasiyadır. İntonasiya oxunun və nitqin başlıca ifadəlilik vasitəsi hesab olunur. Bir sıra tədqiqatlarda onun mahiyyətinin səthi, birtərəfli izah olunması təəssüf doğurur. Daha dəqiq desək, o, səsin yüksəlməsi və alçalması kimi qələmə verilir. Əslində isə səsdəki bütün çalarlar, dəyişmələr məhz intonasiya ilə bağlıdır. Başqa sözlə, insanın sevinci, kədəri, nifrəti, yəni keçirdiyi bütün hissi hallar intonasiyada əksini tapır. İntonasiya nitq sahibinin məqsədini, niyyətini ifadə edən qüdrətli vasitə yerində çıxış edir. Ə. M. Dəmirçizadə, haqlı olaraq yazır: «Ümumiyyətlə avazlanma (intonasiya – A. B.) çox mürəkkəb, rəngarəng hadisədir. Avazlanma ton, yəni səsin alçalması və ucalması, sürət, yəni nitqin sürəti və ya aramla cərəyanı, səsin duyğularla parçalanması, duyğu boyası, yəni qorxu, sevinc və daha başqa belə bir hissi hallara görə dəyişikliklərə uğraması kimi rəngarəng cəhətlərə malik bir hadisədir» [Məhəmməd F., Seçilmiş əsərləri., 1984, s.165].

Mütaliə bacarığının yüksək olması əsərin mahiyyətinin, məğzinin dərinədən qavranılmasını təmin edir, bu isə təbii, səmimi intonasiyanın yaranmasına səbəb olur. Deməli, səsli oxuda düzgün intonasiya oxucunun əsəri necə dərk etməsindən, ondakı hiss-həyəcanlara hansı dərəcədə şərik olmasından asılıdır. Unudulmamalıdır ki, əsərdəki ən xırda incəlikləri məhz intonasiya bəyan edir. Bu isə, qeyd edildiyi kimi, əsər dərinədən dərk edilməsə, mümkün deyildir. Mütaliəni – oxunu səmərəli təşkil edən müəllim ədəbi qəhrəmanın mənəvi aləminin, müxtəlif vəziyyətlərdə keçirdiyi hiss-həyəcanın lazımi səviyyədə qavranılmasına çalışmalıdır. Əsərin məhz daxili mənasının başa düşülməsi şagirdin intonasiyasının müvafiq çalar qazanmasına istiqamət verir. Bədii əsərin öyrənilməsinin bütün mərhələlərində bu, bir tələb kimi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Nəticə uğurlu olur: oxuda şagirdin intonasiyası tədricən bədii mətnin ideya-məzmununa uyğun keyfiyyət qazanır.

Azərbaycan dili dərslərində fərqli intonasiya çalarlarının mənimsənilməsi üzrə iş müəyyən cümlələrin oxunması prosesində davam etdirilməlidir. Nəticədə şagirdə aydın olur ki, eyni bir cümlə, məqsəddən asılı olaraq müxtəlif intonasiya çalarlarında oxuna bilər. Bu istiqamətdə aparılan ardıcıl iş ayrı-ayrı cümlələrin, eləcə də bütövlükdə mətnin emosional-obrazlı qavranılmasına və çatdırılmasına şərait yaradır. Bütün bunların əsasında, qeyd olunduğu kimi, oxunun – mütaliənin düzgün təşkili dayanır. Məlumdur ki, bədii əsərlər fərqli məzmununda olub, müxtəlif ideyaları ifadə edir. Müəyyən mütaliə bacarığına malik olan VI-VII sinif şagirdləri bu fərqi duyurlar. Lakin bu duyumun dərinləşdirilməsi vacibdir və bu, müəllimin

plana uyğun fəaliyyətinin nəticəsində mümkündür. Deməli, bədii əsərin öyrənilməsinin bütün mərhələlərində – mətnlə ilkin tanışlıq, məzmunun öyrənilməsi, mətnin təhlilində müəllimin plana uyğun, məqsədyönlü fəaliyyəti özünü göstərməlidir. Məhz bu cür məqsədli, səmərəli iş öyrənilən hər bir əsərin özünəməxsusluğunun başa düşülməsinə, dəyərləndirilməsinə və şifahi sözlə çatdırılmasına imkan yaradar.

Bunu da unutmamaq olmaz ki, şagirdlər müxtəlif dövrün məhsulu olan bədii əsərlərlə tanış olurlar. Fərqli zamanlarda yaşamış insanların həyatı, dünyagörüşü, əxlaqı, məişəti ədəbi qəhrəmanların simasında məktəblilər tərəfindən mənimsənilir. Bu, əlbəttə, asan deyildir. Həyat təcrübələri, mütaliə bacarıqları çox da zəngin olmayan şagirdlərin belə bir rəngarəngliyi duyub qavramaları müəllimin öz işini hansı ustalıqla qurmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Lakin müəllimin köməyi tədricən azalmalı, o, bələdçi mövqeyini tutmalı, şagirdlərin əqli-hissi fəaliyyətini işə qoşmalı və istiqamətləndirməlidir. Bu, şagirddə mütaliə bacarığının daim inkişaf etdirilməsini mühüm tələb kimi irəli sürür. Mütaliə isə, qeyd edildiyi kimi, şagird üçün inkişaf mənbəyidir. Şagirdlər aşağı siniflərdən başlayaraq nəzərdə tutulmuş bədii əsərləri mütaliə etsələr, onların üzərində düşünsələr, müzakirə, təhlil etsələr, həyata baxışları dərinləşər, ətraflarında baş verənlərə münasibətləri daha məntiqli olar. Şüurlu mütaliə insanları duymaq, başa düşmək, valideyn əməyini dəyərləndirmək, dogma yurdu sevmək, təbiətə qayğı ilə yanaşmaq və s. keyfiyyətlərin formalaşmasına imkan yaradır.

Deyilənlərdən bir daha aydınlaşır ki, mükəmməl nitqə yiyələnmək – səsleri, sözləri ədəbi dilin tələblərinə uyğun tələffüz etmək, məntiqi vurğudan yerində istifadə, cümlələri sintaktik tələblərə əsasən qurmaq, məzmunu uyğun intonasiya çalarlarını nümayiş etdirmək, fikri dəqiq, aydın, yığcam çatdırmaq və s. sistemli mütaliənin nəticəsində mümkün olur. Dilin öz qaydaları olduğu kimi, oxunun, mütaliənin də öz qaydaları var. Elə sözlər var ki, düzgün tələffüz edilməyəndə, artıq qeyd etdiyimiz kimi, süni təsir bağışlayır. Məsələn, yarpaqlar, bulaqlar, gələndən, gedəndən, oxuyandan, alnından, həyatından, ağılından, təbiətindən, şüurundan kimi sözlərdə «q» səsi «x» kimi, «nd» isə «nn» kimi tələffüz edilməlidir. Bu sözlərin, ümumiyyətlə, yazılışı ilə deyilişi fərqlənən kəlmələrin düzgün tələffüzü mətndəki fikirlərin daha aydın başa düşülməsinə, səs-lənmənin ürəyəyatımlı olmasına səbəb olur. Bunlara nail olunması müəllimin ardıcıl və səmərəli işi sayəsində mümkündür.

Ədəbiyyat fənni üzrə təhsil proqramını – kurikulumu nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, bu konseptual sənəd hər bir şagirdin ümumi inkişafını, maraq və meyllərini yüksək səviyyədə nəzərə alaraq, onun ədəbi təhsili, tərbiyəsi və inkişafı üçün optimal şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur. Ədəbiyyatdan məzmun standartları təhsilalanların fiziki və intellektual inkişafına, zəruri biliklərə yiyələnmələrinə, onlarda sağlam həyat tərzinə və sivil dəyərlərə əsaslanan vətəndaş tərbiyəsinin formalaşmasına, milli və dünyəvi dəyərlərə hörmət hissinin

aşılmasına yönəldilmişdir. Bu sənəddə şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmış, yaradıcı inkişafı, mütaliə mədəniyyətinin yüksəldilməsi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

Fənn kurikulumunda aydın və konkret şəkildə göstərilir ki, ümumtəhsil məktəblərində ədəbiyyat təliminin məqsədi bədii ədəbiyyat nümunələrini, tarixi-ədəbi prosesi öyrənmək, təhlil etmək, qiymətləndirmək bacarığını formalaşdırmaq, şagirdlərin dünyagörüşünü zənginləşdirmək, mənəvi-estetik inkişafını təmin etmək, rabitəli nitqini, lüğət ehtiyatını mütaliə yolu ilə artırmaqdır. Ədəbiyyat fənni üzrə bu məsələlərin reallaşdırılması istiqamətində vəzifələr yerinə yetirilərkən mütaliə ön plana keçir. Təsədüfi deyildir ki, Ədəbiyyat və Azərbaycan dili fənləri üzrə məzmun standartları arasında bir uyğunluq vardır. Bu cəhət ədəbiyyatdan «Şifahi nitq» və «Yazılı nitq» məzmun xətləri ilə Azərbaycan dilindən «Oxu» və «Yazı» məzmun xətləri arasında daha çox müşahidə edilir. Fikrimizcə, bu uyğunluqda bir zərurət vardır. Həmin zərurət hər iki fənnin nitq inkişafı ilə bağlı müştərək vəzifələri icra etməli olduqlarından irəli gəlir. Bu, həmin fənlərin arasında integrasiyanın reallaşdırılması baxımından çox faydalıdır.

Təbiidir ki, həm Ədəbiyyat, həm də Azərbaycan dili fənlərinin tədrisində mühüm obyektlərdən biri dil materiallarıdır. Bədii mətnlə bağlı təlim fəaliyyəti daha çox dil materialları üzərində qurulur. Şagirdlərin nitq və təfəkkürünün zənginləşməsi üçün ədəbi dilin müxtəlif üslublarında olan mətnlərdən istifadə edilir. Ədəbiyyat və Azərbaycan dili fənləri üzrə məzmun standartları arasında uyğunluqların olması müəllimin səmərəli pedaqoji fəaliyyətinə təkan verir, təlim prosesində integrativliyin həyata keçirilməsi imkanlarını genişləndirir.

Mütaliə zamanı şagirdlərin diqqət yetirməli olduqları məqamlardan biri sözlərin leksik və məcazi mənasının öyrənilməsidir. Bildiyimiz kimi, hər bir söz müəyyən leksik mənaya malik olur. Sözün leksik mənası dedikdə, onun əsas lüğəvi mənası, birbaşa ifadə etdiyi məna nəzərdə tutulur. Yəni leksik məna konkret predmet barədə olan məlumat, həmin sözü deyərkən, tələffüz edərkən nəyi başa düşməyimizdir. Ona görə də, mətndə ifadə olunmuş fikri anlamaq üçün şagird, ilk növbədə, sözün leksik mənasını qavramağa səy göstərməlidir. Müəllim bu məqsədlə şagirdlərə müxtəlif vasitələrdən istifadə etməyi öyrətməlidir. Məsələn:

Mənası aydınlaşdırılan sözə yaxın mənalı söz seçməklə: zəngin-varlı, sakit-aramla-tələsmədən, şən-şad, gözəl-qəşəng və s; sözün məzmun, əlamət və xüsusiyyətlərini izah etməklə: dalbadal – arasıkəsilmədən – ardıcıl və s; mürəkkəb sözün tərkib hissələrinin mənasını açmaqla: üçbucaq – bucaqlarının sayı üç olan hər hansı fiqur; enliyarpaqlı – yarpaqları enli olan və s; sözə əks mənalı söz müəyyənləşdirməklə: yaxşı-pis, düz-əyri, irəli-geri və s.

İstər nəzm, istərsə də nəsr əsərlərinin oxusunda şagirdlər məcazi mənalarda işlənmiş sözlərə rast gəlirlər. Belə sözlərin bədiiyyətin, obrazlılığın artmasındakı rolu konkret nümunələr əsasında diqqətə çatdırılmalıdır. Təsədüfi deyildir ki,

ədəbi əsərlərin təhlili ilə bağlı məzmun standartlarının sırasında bu, ayrıca standart şəklində qeyd edilmişdir: 1.2.3. Şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələrində bədii təsvir vasitələrinin (epitet, təşbeh) rolunu aydınlaşdırır.

Şagirdlərə, həmçinin aşılmalıdır ki, tarixi inkişaf prosesində bəzi sözlər əlavə, yeni mənalar kəsb etməklə yanaşı, bəzilərinin mənaları unudulur, yaddan çıxır. Sözün əsas – həqiqi mənası olmasa, məcazi mənası da ola bilməz. Bədii əsərlərdə sözlərin məcazi mənalarından daha geniş istifadə olunur ki, bu da bədiiliyi təmin edən ən yaxşı vasitələrdəndir.

Deyilənlərdən bu nəticəyə gəlmək olar ki, aşağı siniflərdən başlayaraq şagirdlər dil qaydalarına müntəzəm yiyələnməli, dil hadisələrini mükəmməl öyrənməyə səy göstərməlidirlər. Ardıcıl, düzgün mütaliə isə dil qaydalarının və hadisələrinin öyrənilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə kömək edir. Məsələn, ardıcıl mütaliə edən, dil materiallarının üzərində daim müşahidə aparan şagirdə aydın olur ki, bütün sözlərin həqiqi mənası var, lakin bütün sözlər məcazi mənaya malik deyil. Məcəzi mənə, əsasən, bədii üslubda olur. Sözün məcazi mənasının olması isə onun çoxmənalılığı deməkdir. Bütün frazeoloji birləşmələr məcazi mənada olur, amma bütün məcazi mənalı sözlər frazeoloji birləşmə deyil və s.

Tədqiqatçılar haqlıdır: səmərəli mütaliə şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsinin ən təsirli vasitələrindən biridir. Səmərəli mütaliə dedikdə, həm proqram üzrə, həm də müstəqil oxunan əsərlərin başa düşülərək, dərk edilərək, münasibət bildirilərək oxusunu nəzərdə tuturuq. Metodikada belə bir fikir çoxdan formalaşmış ki, şagirdlər yalnız proqram materialları – bədii əsərlərin mütaliəsi ilə məhdudlaşmalıdırlar. Onlar asudə vaxtlarında özlərinin maraq və zövqlərinə uyğun əsərləri mütaliə etməlidirlər. Lakin şagirdlərin hansı əsərləri oxuduqları barədə müəllimin məlumatlı olması vacibdir. Məhz müəllim, eləcə də ziyalı valideyn şagirdlərin yaş səviyyələrinə uyğun əsərləri seçmələrinə doğru istiqamət verə bilər. Əlbəttə, bu işdə səriştəli kitabxana işçisinin köməyindən istifadə etmək də faydalıdır.

Ədəbiyyat fənn kurikulumundakı 3 məzmun xəttinin ikisi nitqlə bağlıdır. Hər ikisi, məzmun standartlarına uyğun olaraq, şagirdləri rabitəli nitqin inkişafına yönləndirir və mütaliyə istiqamətləndirir. Eləcə də üçüncü – ədəbiyyat və həyat həqiqətləri məzmun xəttinin standartları sırasında da nitq inkişafı ilə bağlı tələblər vardır. Məsələn, V sinfin məzmun standartlarından biri belədir: 1.1.3. Süjetli bədii nümunələri (əfsanə, nağıl, təmsil, hekayə) hissələrə ayırır, plan tərtib edir, məzmununu müxtəlif formalarda (yığcam və geniş) nağıl edir. Fənn kurikulumunda V-IX siniflərdə məktəb ədəbiyyat kursunun məqsədləri sırasında şagirdlərin oxu və yazı vərdişlərinin təkmilləşdirilməsini təmin etmək, təbiət və ictimai həyat haqqında biliklərini genişləndirmək, obrazlı təfəkkürlərini zənginləşdirmək, onlarda vətənə, xalqa, ana dilinə məhəbbət hissləri tərbiyə etmək, müstəqil fəaliyyət bacarığı formalaşdırmaq mühüm yer tutur. Bu məqsədlər şagirdlərin müstəqil

müəliəsi təşkil edilmədən həyata keçirilə bilməz. Bu, həmçinin bir sıra tələblərin gözlənilməsi sayəsində mümkündür. Həmin tələbləri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar:

- müəliə materiallarının əhatə dairəsi müntəzəm genişləndirilməli;
- müəliə materialları seçilərkən şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsi nəzərə alınmalı;
- müəliə mütəşəkkil və sistemli aparılmalı;
- müəliə üçün seçilən əsərlər proqram materialları ilə əlaqələndirilməli;
- materialların mövzuca rəngarəng olmasına diqqət yetirilməli;
- müəliənin nəticələri hesaba alınmalı və dəyərləndirilməli.

Müəliə ilə bağlı bütün işlər, qeyd edildiyi kimi, müəllimin rəhbərliyi, tövsiyələri əsasında reallaşdırılmalıdır. Müəllim oxunan kitablara şagirdlərin münasibətini vaxtaşırı öyrənməli, ara müzakirələr keçirməli, tədris ilinin sonunda müəliənin nəticələrini hesaba almalı, geniş müzakirələr təşkil etməli, dəyərləndirmələr aparmalıdır.

Doğrudan da, bu gün informasiyanın təsəvvüregəlməz dərəcədə artdığı bir zamanda təkcə dərslərdə verilən bədii materiallarla kifayətlənmək mümkün deyildir. Tələbat, həmçinin sinifdən xaric oxu materiallarının köməyi ilə ödənilməlidir. Ədəbiyyat fənnini tədris edən müəllimlər üçün hazırlanmış metodik vəsaitlərdə sinifdən xaric oxu dərslərinin təşkili ilə bağlı metodik tövsiyələr verilmişdir. Bu qəbildən dərslərin müxtəlif variantlarda təşkili imkanları üzərində dayanılmış, hər bir mərhələsində icra edilməli olan işlərin məzmunu ətraflı şərh edilmişdir.

Müəliə ilə əlaqədar müəllimləri həmişə belə bir sual düşündürür: şagirdin il-boyu müəliəsi üçün materialın həcmi hansı meyarlarla müəyyənəndirilməli, oxunmuş əsərlərin müzakirəsi necə təşkil edilməlidir?

Bu suala əsaslandırılmış elmi cavab xüsusi tədqiqatın nəticələrinə əsasən verilə bilər. Lakin müəllimlərin bu sahədəki zəngin təcrübəsi nəzərə alınmaqla müəyyən qənaətə də gəlmək mümkündür. Belə ki, müəllim şagirdlərin bu sahədəki təcrübəsini, ümumi inkişafını, yaş səviyyəsini nəzərə almaqla onlara tövsiyə etdiyi əsərlərin həcmi müəyyənəndirə bilər. Bu məqamda şagirdlərin asudə vaxtlarının hansı səviyyədə olması, fərdi oxu bacarıqları da unudulmamalıdır. Müəliə məqsədilə tövsiyə olunan hər bir kitabı əvvəlcədən müəllim özü oxumalı, onların məzmunu, süjet xətti, ideyası ilə əlaqədar aydın təsəvvür qazanmalıdır. Bu ona müzakirələri təşkil etmək işində lazım olur. Oxunacaq nümunələr barədə müəllimin dolğun təsəvvürünün olması həm də ona görə vacibdir ki, bu və ya digər əsərin oxusuna başlamazdan əvvəl şagirdlərə istiqamət vermək mümkün olsun.

Son illərin pedaqoji ədəbiyyatında məntiqi, tənqidi, yaradıcı təfəkkürün təlim işində əhəmiyyətindən çox danışılır, «yaddaş» isə ənənəvi təlimin aparıcı anlayışı kimi qiymətləndirilərək, belə demək olarsa, gözdən salınır. Əlbəttə, bununla razılaşmaq çətindir. Zəruri elmi informasiya, daha dəqiq desək, faktoloji bilik

yaddaşa əks olunmasa, onunla bağlı hansı yaradıcı işdən danışmaq olar? Yaddaş özündə topladığı məlumatın üzərində müxtəlif əqli əməliyyatların aparılmasına yol açır. Yaddaşın səmərəli fəaliyyəti isə bir sıra amillərdən asılıdır. Buraya şəxsin – şagirdin yaddaşının məzmun və xarakterinin necə olması, sağlamlıq dərəcəsi, yaş xüsusiyyətləri və s. daxildir. Müəllim unutmamalıdır ki, dövrümüzdə informasiyalar sürətlə artsa da, insan beyninin imkanları çox genişdir. İnsanın idrak fəaliyyətində bütün sinir hüceyrələrinin yalnız 4 faizi iştirak edir, qalan 96 faizi sanki ehtiyatdadır. Psixoloqların fikrincə, yer üzündə olan insanların yalnız bir faizi beyninin imkanlarından səmərəli istifadə edə bilər. İnsan hafizəsinin səmərəli fəaliyyəti üçünsə əlverişli şəraitin yaranması zəruridir.

Ədəbiyyatdan verilən biliklərin dərk edilərək yaddaşa ötürülməsində ardıcıl müəlisə əsas şərtlərdən sayılır. Ardıcıl müəlisə isə, qeyd edildiyi kimi, intellektin inkişafına və deməli, savadlı nəslin formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verir. Belə nəslin nümayəndələrində, şübhəsiz, insan zəkasına inam yaranır, bu da onlarda nəcib keyfiyyətlər – nikbinlik, təşəbbüskarlıq və s. doğurur. Nəticədə, şagirdlər təkcə bilik yox, bacarıq və vərdislərə də yiyələnmiş olurlar.

Deyilənlərdən belə bir qənaətə gəlmək olur ki, müəllimlər təlim prosesində şagirdlərin idrak fəallığını artıran, onları düşünməyə, müstəqil fikir söyləməyə yönləndirən əlavə müəlisə materiallarının oxusuna üstünlük verməli, bu istiqamətdə sistemli iş aparmalıdırlar. Qeyd etdik ki, ədəbiyyat dərsləklərinə müəlisə resursları kimi sinifdən xaric oxu materialları daxil edilmişdir. Dərsləklərin həcmi imkan vermədiyindən onların sayını çoxaltmaq mümkün deyildir. Məhz buna görə, müəllimin özünün də əlavə oxu materialları seçməsi məqsədəuyğundur.

Məsələn, V sinfin istifadəsində olan «Ədəbiyyat» dərslində («Bakınəşr», 2016) verilən sinifdən xaric oxu materialları müxtəlif mövzulara həsr olunmuşdur. Yəni müəlisə üçün seçilən materialların həyatımızın, məişətimizin müxtəlif sahələrini əhatə etməsi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Sənətkarlıq cəhətdən mükəmməl olan bu seçmələr – ayrı-ayrı maraqlı əsərlər şagirdlərin nitqinin, söz ehtiyatının inkişafı, zənginləşməsi, cümlə qurmaq bacarığının formalaşması baxımından diqqəti cəlb edir.

Bu gün bütün siniflərdə oxuyan şagirdlərimiz üçün kifayət qədər müəlisə resursları mövcuddur. Əhəmiyyətini heç vaxt itirməyən xalq yaradıcılığı nümunələri, vətənpərvərlik, əməksevərlik, xalqa məhəbbət, ataya, anaya, böyüklərə hörmət, azadlıq, xoşbəxtlik, təbiətə məhəbbət kimi yüksək əxlaqi keyfiyyətlər aşılان, tərbiyəvi təsir baxımından qüvvətli sənət əsərlərimiz var. Şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsinə uyğun olaraq onlardan nümunələrin seçilməsi, hansı ardıcılıqla oxunmasının məqsədəuyğun olmasının müəyyənləşdirilməsi və s. işlər müəllimin, psixoloqun, kitabxana işçilərinin əməkdaşlığı şəraitində həyata keçirilməlidir. Bu məqsədlə aşağıdakı tövsiyələrin nəzərə alınmasını məqsədəuyğun hesab edirik:

- Mütaliə resurslarının müəyyənləşdirilməsində başlıca məqsəd şagirdlərin dünyagörüşünü, mütaliə mədəniyyətini, nitqini, bədii-estetik zövqünü zənginləşdirməkdir.

- İlboyu davam edən mütaliə prosesinin izlənilməsi, səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə fəaliyyət planının olması vacibdir.

- Müəyyənləşdirilmiş resursların şagirdlərin arzu və istəklərinə əsasən yenilənməsi faydalıdır.

- İl ərzində aralıq müzakirələrinin keçirilməsi əhəmiyyətlidir.

- Tədris ilinin sonunda müzakirələrin keçirilməsi, mütaliənin nəticələrinin hesaba alınması və dəyərləndirmələrin aparılması vacibdir.

Student mentoring: resources and their role in speech development

Asia Bakirova

PhD in pedagogy, associate professor, Senior research assistant at the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan. E-mail: bakirova-asya@mail.ru

Abstract. The basis of sound pronunciation and speech are founded in the family and continued in kindergarten and schools. Principally, the core of pronunciation, speech, comes from the family, kindergarten teachers, textbooks during school years, more often from the impact of the teacher of Azerbaijani language and literature, the language and literature textbooks. All of it accelerates the process of enrichment and formation. In the case of the false pronunciation of the word, it is impossible to speak about the fluency and pureness of the speech and its expressiveness. Beautiful speech, correct pronunciation, and general speaking skills are the common problems of the field of Azerbaijani language and literature in secondary schools.

Keywords: Readings, speech culture, pronunciation, orthoepy, expressive reading, lexical norm, emphasis, intonation, accent.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. «Ümumtəhsil məktəb şagirdlərinin mütaliə vərdişlərinin təkmilləşdirilməsi və onlarda mütaliə mədəniyyətinin formalaşdırılması ilə bağlı tədbirlər barədə» Azərbaycan Respublikası Təhsil nazirinin 16 dekabr 2014-cü il tarixli 1279 nömrəli əmri.
2. Abdullayev A. (1968). Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 250 s.

3. Bayramov Ə.S., Ə.Ə.Əlizadə. (1989). Psixologiya. Bakı, Maarif nəşriyyatı, 534 s.
4. Dəmirçizadə Ə.M. (1984). Müasir Azərbaycan dili. Bakı.
5. Həsənlı B. (2016). Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 452 s.
6. Hüseynoğlu S. (2019). İfadəli oxunun əsasları. Bakı, 220 s.
7. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri. (1984). Bakı, Yazıçı, 269 s.
8. Mikayılov Ş.A., Bəkirova A.M. (2008). Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI siniflərində ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, Naksuana nəşriyyatı, 478 s.
9. Mikayılov Ş.A., Bəkirova A.M. (2011). Ümumi orta təhsil məktəblərinin ədəbiyyat dərslərində təlim materialına yeni yanaşmanın əsas istiqamətləri. Bakı, Araz nəşriyyatı.
10. Mikayılov Ş.A., Bəkirova A.M., Ş.X.Əliyeva. (2008). «V-XI siniflərin ədəbiyyat dərslərində təlim texnologiyalarından kompleks şəkildə istifadə. Bakı, Çəşioğlu nəşriyyatı.
11. Rəsulova S. (2012). «Ədəbiyyat dərslərində ifadəli oxu». Bakı, Elm və təhsil.